

Римські катакомби

I. часть

1. Християнські кладовища у старині

Християни вже від апостольських часів відчували потребу власних кладовищ. Вони не хотіли спочивати після смерті біля тих, що їх не могли звати „братами“, бо ці, як каже Мінуцій Фелікс,¹⁾ не були ні їхні „fidei consortes“, ні „spei cohaeredites“.

Надто у старинних мешканців Ляціум аж до доби Антонінів переважав звичай палити тіла померших. Палення тіл та забобонні похоронні обряди поган родили відразу у душах побожних визнавців Христа, що вірили у правду воскресення мертвих. Тому християни вже за життя Апостолів закладають собі власні кладовища та у вірі на обітниці Спасителя звать їх *κοιμητήρια*, *coemetēria*, це є місця сну - спочинку.

У перших двох століттях усі християнські кладовища, наземні (*agaeae*), чи підземні звалися „*coemetēria*“. Назва „катакомба“ являється аж під кінець III. ст. на означення одного лиш цвинтаря під базилікою св. Севастіяна т. зв. „*locus ad catacumbas*“. Доперва в середніх віках розтягнуто цю назву й на другі римські християнські кладовища, як означення системи підземних крипт получених хідниками. Етимольогія цього слова досі не устійнена. Найбільший із археологів, Йоан Хр. де Россі, пояснює його зложенням грецького та латинського слова „*κατά-cubitōrium*“.

На Сході не находимо дійсних катакомб, це є сітей підземних галерій та крипт. Також у західних провінціях римської імперії, а саме: в Еспанії, Галії, Дальмації та наддунайських країнах християни хоронили своїх братів лиш на наземських кладовищах. В одній лиш Африці найдено кілька справжніх катакомб з просторими криптами, як прим. у Гайж (*Hadrumentum*).

У Римі та прилежних країнах, а саме в Неаполі, на Сицилії та Мальті, тіла визнавців Христа хоронено переважно в катакомбах. Цей оригінальний тип кладовища зродився не тільки внаслідок побожного бажання наслідувати гроби Палестини, зокрема гробницю Г. Н. Ісуса Христа, але й з практичних понук, а саме з огляду на переслідування. Тут у підземеллях фалистої кампанії могли християни свобідніше сходитись, хо-

¹⁾ Octavius XXXI.

Світлини до статті діякона Й. Г.: „Римські катакомби“

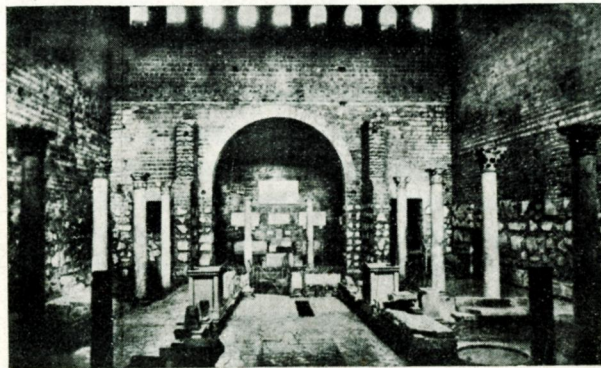
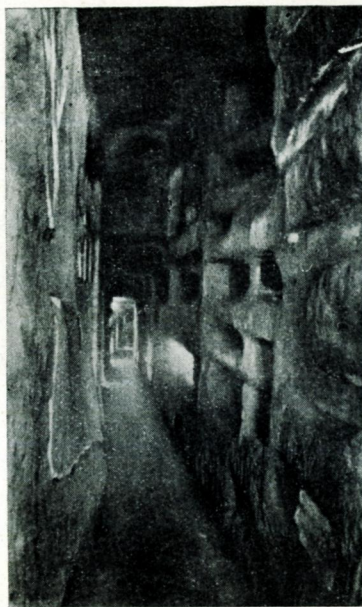


Ч. 1.

Аrcosolium — півокруглі заглиблення.
(Катакомби Домитилі)

Ч. 2.

Триповерхова галерія з бічними гробами
(Катакомби Домитилі)



Ч. 3.

Базиліка Петронілі в катакомбах
Домитилі.



ронити померших братів після своїх обрядів, украшувати їх гроби написами та християнськими символами. Римська кампанія з природою свого ґрунту, а саме зі своєю скаменілою зернистою глиною, надавалась знаменито до підземних викопів.

2. Огляд розвою римських катакомб

У старинному Римі не було публичного кладовища, бо вже закон XII. таблиць забороняв строго хоронити в місті померших. Декрети Гадріяна, Антоніна Пія, Діоклеціяна та Максиміяна¹⁾ свідчать, що й імператори енергічно поборювали надужиття старинного римського закону про хоронення мерців. Зате кождий горожанин міг зготовити собі та родині гробницю на якому-небудь місці своєї посілості поза мурами міста та дозволити посторонним особам будувати гробниці на своєму ґрунті.

Римський закон охороняв кладовища. Після зложення тіла гробниця ставала місцем ненарушимим, „locus sacer, locus religiosus“, що підлягав юрисдикції Pontificis Maximi. Лиш цей найвищий жрець імперії міг дозволити на перенесення тіла в інше місце, чи на важнійші модифікації гробу. Після закону „religiosum locum unusquisque sua voluntate facit, dum mortuum infert in locum suum“.²⁾ За святотацтво карали строго; „Qui sepulcrum violaverit, aut de sepulcro aliquid detulerit, pro personarum qualitate aut in metaliis dantur, aut in insulam deportantur“.³⁾ Нема сумніву, що ця правна строга охорона гробів сприяла й розвиткови християнських кладовищ.

Археологи ділять історію римських катакомб на чотири доби.

Перша доба: Від початку християнства до 200 р. — У першому столітті визнавці Христа хоронили своїх братів по вірі у приватних гробницях заможніших христ. родин. Власник т. зв. гіпогею (hypogeum) це є просторої підземної гробниці відступав у ній відповідне місце на похоронення тіл померших братів, або дозволяв будувати окремі гіпогеї. Християни, як знаємо, радо спомагали в той спосіб своїх братів, бо крім надприродних вузлів віри та любови єднала їх спільна недоля в часах переслідувань.

Ці підземні, окремі та ізольовані гробниці становлять примітивну форму християнських кладовищ. Одним із найстарших являються гіпогеї Прискилі при via Salaria. Ця благородна християнка походила зі звісної родини сенатора Манія Ацілія

¹⁾ Cod. Just. lib. III. tit. XLIV. 1.

²⁾ Marcian: Digest. I. 8, 6 § 4.

³⁾ Julii Pauli Sentent. II. c. 13.

Глябріона, мученика за Христову віру 95 р. — Апостольських часів сягають рівнож гробниці Домітилли при *via Ardeatina*, дружини мученика Тита Флявія Климента, з якоїто родини Флявіїв походив імператор Веспазіян. — Т. зв. „крипти Люкині“ при *via Arria* походять правдоподібно також із першого століття; вони стали зародком величавого калікстинського некрополю та першого спільного кладовища християн у Римі.

Та вже на початку II віку християнська громада в Римі зросла до поважного числа так, що існуючі гробниці не могли вже містити тіл померших вірних. Власники ґрунтів запобігають лихові в той спосіб, що кажуть лучити поодинокі гіпогеї підземними галеріями, щоб збільшити їх містоту. Так на початку II. ст. повстають перші властиві римські катакомби, що в слідуєчих віках розростаються у величаві, поверхові та широко розгалужені сіти галерій та крипт.

Гроби в катакомбах мали різнородні види. Багатші родини складали тіла померших членів у марморових саркофагах прикрашених різьбами та укладали їх у нишах, або при стінах гробниць.

Окремою, доволі популярною формою гробу, було т. зв. „*arcosolium*“ — півокругле заглиблення в долі стіни. Тіло помершого складали у долівці, а отвір замикали мармуровою плитою. (Див. світл. ч. 1, на окр. картці).

Та переважаючою формою гробів являються т. зв. „*loci*“ або „*loculi*“ — прямокутні вглиблення у стінах галерій та крипт, що могли містити одно, два, або й три тіла; вони розложені симетрично один над другим та доходять у більших галеріях до шести рядів у гору. Й. Хр. де Россі ствердив, що вищі є завсіди старшими, бо християни, в міру зростаючої потреби, поглибляли позем галерій новими викопами так, що в деяких катакомбах подвоїли, або й потроїли їх первісну висоту. Інакше й годі представити собі техніку винесення тіла 6-7 м. високо у вузькій, звичайно 1 м. широкій галерії.

У стінах галерій викопували християни т. зв. „*cubicoli*“, або „*camerae*“. Були це родинні гробниці, як на те вказують написи, прим. у катакомбах Домітилли „*antoni - restutus - fecit - hipogeu - sibi - et - suis*“.

Численні малі каплички мали приватний характер, як це видно з їх скромного виду; більші, т. зв. крипти (*cryptae*), у яких звичайно лежали тіла мучеників, старанно прикрашені мальовилами, колумнами, капітелями та фризами, були призначені до літургічних торжеств, як прим. каплиця Мільтіяда, св. Агнети, де можна ще сьогодні пізнати пресвітерію, горне сідалище єпископа та тріюмфальний лук.

Коли катакомби у своїх початках були виключно місцем хоронення християн, то при кінці II. та з початком III. віку стають місцем молитви та релігійного культу, як про це свідчить дуже давний напис у катакомбах Прісцілли: „nos precor o fratres orate huc quando venitis...“, та численні акти мучеників. У цьому часі вирабляється в Римі окремий літургічний культ в честь мучеників; в річниці смерті відправлялась при їх гробах Евхаристійна Літургія, як про те виразно згадує св. Августин.¹⁾ Археологи твердять, що ця приватна Літургія в малих криптах дала почин до тихої Сл. Божої. Коли в добі мира Церкви священики могли вже відправляти торжественну Літургію (*Missae publica*) у зовнішніх базиліках над катакомбами, то в підземних криптах та галеріях відправляли дальше Літургії приватні, т. зв. „*Missae ad corpus*“.

Друга доба: Від 200-313 р. — Мимо все тяжчих переслідувань число визнавців Христа зростало неймовірно скоро так, що в половині III. ст. римська громада сягала вже числа 40.000 вірних; тому й підземний християнський некрополь виказує в цій добі незвичайний розрост. Повстають нові кладовища Памфіля, Трасона, Йорданів, св. Гіпполита, св. Лаврентія, „*ad duas Lauros*, „*ad Catacumbas*, Понтіяна та другі, а сіль галерій існуючих катакомб членується все більше та доходить до двох і трьох поверхів у глибину землі. (Див. світл. 2.)

Старинні катакомби мимо того, що з бігом часу стали місцями масового хоронення християн, залишились через цілий II. вік власністю їх осповників. Та вже на початку III. ст. великий кусень землі з підземним кладовищем при *via Appia* перейшов у руки Церкви правдоподібно дорогою даровини. Добродієм християнської громади був мабуть один із членів багатой родини Кикіліїв, з якої походила звісна мучениця. Папа Зефірін (199-217) установив його спільним кладовищем римської громади та поручив його адміністрацію діяконові Калікстові, а цей слуга Церкви кільканацять літ працював з великою ревністю над його поширенням та украшенням. Коли після смерти папи Зефіріна Калікст засів на престолі Верховного Апостола, катакомби, якими він заряджував, дістали його назву мимо того, що цей папа після мученичої смерті спочив на цвинтарі Калеподія при *via Aegelia*. Подібно багато інших катакомб перестало носити імя своїх первісних власників, а прибрали назву папів, що причинились до їх поширення, або популярних мучеників, що в них спочивали. Протягом III. і IV. віку всі більші римські

¹⁾ Contr. Faust. XX. 21.

катакомби перейшли в посідання Церкви, як на те вказує будова наземних базилік у IV. ст. (Див. світл. 3.)

Насувається питання, в який спосіб Церква, як „*religio illicita*“ могла посідати та управляти катакомбами в Римі, тому осередку правничої культури світа? Старші археологи припускали, що Церква посідала їх під іменем приватних осіб; та сьогодні всі склонюються до опінії де Россого, який ствердив на основі нагробних написів,¹⁾ що Церква користувалась правами похоронних товариств, яких було багато в Римі. Ця думка тимбільше правдоподібна, що ніде не находимо згадки про якінебудь правні спори за кладовище між Церквою і їх приватними власниками.

Хоронення померших великої християнської громади та літургічні відправи справляли помітний рух у підміських околицях, де розтягались катакомби. Не могло це уйти ока головно плебеїв-поган, що жили на римській кампанії, — а в слід за тим і римської влади. Християнські кладовища стали предметом особливої обсервації, доносів, наживи та жерелом численних мученичих вінців. Тертуліян пише про відносини в Африці²⁾ „*Satis et dies conventuum nostrorum, itaque et obsidemur et opprimimur et in ipsis arcanis congregationibus detinemur*“. В Римі появляються едикти Валеріяна (253-260 р.), на основі яких сконфісковано христ. кладовища та загрожено карою смерти всім, що збираються в них. Багато єпископів, священиків, діаконів та вірних, приловлених у катакомбах, понесло мученичу смерть; папі Сикстові II. у злобний спосіб стято голову на його понтифікальному троні. Християни в тяжкому положенні стали копати нові тайні входи до катакомб у непомітних місцях, але й це не багато помагало. Толеранційним едиктом Галієна (260-268 р.) повернено християнам катакомби, та жорстокі Діоклеціян і Максиміян знову їх сконфіскували. Та не надовго; серед жахливих терпінь та крові незломні християни навіть не припускали, що Боже Провидіння готовило вже їм свободу та — імператорський престол.

Третя доба: Від 313-410 р. — Константин В. медіолянським едиктом признав Церкві законне існування з правом посідання власности, а в слід за тим могли християни вже вільно основувати собі наземні кладовища. Та мимо того аж до початку V. віку підземні ґалерії все більше членуються і зростають; християни ховають вірних у катакомбах, але майже виключно у нових ґалеріях, щоб давні, з часів переслідувань

¹⁾ *Bullet. d'arch. crist.* 1865, стр. 54.

²⁾ *Ad. Nat.* I. 7.

зберігти ненарушеними. Галерії та крипти мучеників прибирають тепер триюфальний вид, стають святинями головно завдяки старанням Папи Дамаза (366-384), що велів відшукати та прикрасити своїми знаменними інскрипціями багато гробів мучеників.¹⁾

Нові обекти катакомб з часів мира Церкви можна сьогодні легко розпізнати. Християнська штука, досі окрита символом та таємничістю, збогачується тепер численним живими зображеннями зі св. Письма так у малярстві, як і різьбі (саркофаги). Під кінець цієї доби появляються численні монограми Христа ☩ та само знамя хреста, що досі дуже рідко являлось у катакомбах. Цей факт видається дивним на перший погляд, коли зважимо, що хрест був дуже популярним символом надії на вічне життя так на устах християн, як і в письмах Вітців Церкви. Та християни були часто свідками жахливих епізодів хрестної смерті своїх братів, а їх ремінісценція мусіла завсіди родити природну відразу до цих мук; тому й християнська штука уникала знамени хреста, а осланяла його найчастійше репрезентацією якоря ⚓, пальми та др.²⁾

З релігійною свободою поглибилось у душах християн почитання до мучеників; вони бажали тепер горячо спочивати біля їх гробів у надії на заступництво перед судом Христа. Однак дістати такі місця було дуже трудно; тому вірні зараджували собі в той спосіб, що викопували малі гробниці позаду гробів святих (*retro sanctos*), а при цій справжній погоні за тими почесними місцями знищили багато цінних мальовил.³⁾ Та хоронення в катакомбах справляло все більші труднощі зі згляду на число вірних, що з кожним днем помітно зростало. Тому з остаточним тріюмфом християнства після едиктів Теодозія повстають кладовища наземні, а над катакомбами виростають величаві базилики, як вислови почитання до героїв за віру Христа.

Четверта доба: Від 410 — XV ст. — 410, се останній рік хоронення християн у римських катакомбах.⁴⁾ Меч Алярика, що не щадив столиці світа, не пощадив і великого християнського некрополю. Варвари пробігали галерії катакомб з киями, ратищами, сокирами, лишаючи за собою страшну руїну. Після Алярика Гуни, Вандали, Герули, Остроготи — всі вони значили свої сліди жорстоким знищенням. З облоги Риму 537 р. запи-

¹⁾ Lib. Pont. du Ramas. § II.

²⁾ Marucchi: Man. di arch. crist. c. 349, Wilpert: Nuovo Bull di arch. crist. 1902 c. 5.

³⁾ De Rossi: Inscr. I. 142, ч. 319.

⁴⁾ M. Armellini: Gli ant. cimet. crist. стр. 127.

сано у *Liber Pontificalis*:¹⁾ „ecclesiae et corpora sanctorum exterminata sunt a Gotis“.

Папа Вірілій (537-555) занявся відновою написів знищених Готами, а про Йоана III (560-573) пише біограф „hic amavit et restauravit coemeteria sanctorum martyrum“.²⁾ Цей побожний Папа установив навіть окремих фонд на відправу недільних Служб Божих у катакомбах та на їх освітлення. Катакомби остають все ще місцями великого почитання й молитви. Культ мучеників спроваджує до Риму багато побожних паломників із новонавернених країв, а ці лишають на стінах крипт сліди своїх посіщень у виді написів на тинку. Ці написи дають сьогодні часто цінні вказівки до розпізнання гробів мучеників.

Та серед довголітніх льонгобардських війн VII і VIII ст. околиця Риму западала щораз більше в руїну, народ убожив та опускав кампанію. Тому 648-652 почали папи перші перенесення тіл мучеників до базилік в Римі. Павло I. велів 757 р. перенести велику кількість мощів святих. Гадріян I. та Лев III. були противні перенесенню тіл, а усильно піддержували традицію святкування річниць смерті мучеників при їх гробах; та серед римлян погасало щораз більше давнє одушевлення та звичай посіщати катакомби. Римська кампанія пустіла мимо всіх зусиль папів удержати єї заселення, а вслід за тим неможливо було полишити цінних реліквій на тих безлюдних місцях. Папа Пасхаль I. переніс тіла папів, що спочивали у катакомбах Калікста, а 817 р. мощі 2.300 мучеників велів умістити в ново-збудованій церкві св. Пракседи. Його діло продовжали папи Сергій II та Лев IV.

Ті масові перенесення мощів стали причиною остаточного занепаду катакомб. У IX в. їх обдерто з памяток, написів, та вони не запали ще в непамять. Жителі Риму і паломники все ще їх посіщали, там молилися, та відправляли Служби Божі.

У хроніці св. Михаїла *ad Mosam* читаємо, що один паломник з XI. ст. дістав мощі мучеників „a quodam sumiteriorum custode“ та зійшов до одної катакомби „ubi semper ardent lampadas“.³⁾ Були це правдоподібно катакомби Валентина при *via Flaminia*.

Николай I. був останнім папою середніх віків, що працював над відновою та удержанням незабутих ще частий катакомб. Після нього устає всяка пам'ять якихнебудь праць у підземних цвинтарях Риму.

¹⁾ *Lib. Pont. in Silver. § V.*

²⁾ *Lib. Pont. in Joh. III.*

³⁾ *Calmet: Hist. de Lorraine T. III.*

Катакомби, що остали дальше у великому почитанні, були св. Севастіяна, Лаврентія, Панкратія та Валентина; інші попадали все більше в непамять так, що забуто навіть входи до них. Підземний Рим обнімала все більше темна ніч середно-віча, він лежав опустілий, забутий, води вливались до нього та наносили верстви намулу. З бігом часу замикались входи та світляні отвори, вони поростали бурянами, а катакомби недоступні йшли у забуття.

Не диво, що небавом повили ті місця ріжні міти та легенди, що їх ширили у фантастичних оповіданнях паломники середніх віків. Починається велике замішання у топографії катакомб. Народня уява лучила традиції всіх катакомб при *via Appia* та *Ardeatina* з катакомбами св. Севастіяна; кладовища при *via Tiburtina* з катакомбами св. Лаврентія; всі кладовища при *via Aurelia* з катакомбами св. Панкратія. Повстали навіть легенди, начеб усі римські катакомби були получені зі собою довгими галеріями та тайними хідниками.

Такий сумний стан трівав до XVI віку.

Іскра, що загоріла великим вогнем впала 31 мая 1578 р. Того дня робітники при будові одної вілли за *porta salaria* наткнулись на підземну галерію, дуже богату в написи, мальовила та сакрофаги. Відкриття зробило в Римі велике порушення, почались досліди та студії тих прецінних памяток християнської старини.

3. Похорони християн у старині

У підземному Римі заховались численні сліди похоронних обрядів перших християн. Коли входимо до катакомб, усі памятки, що там залишились вказують, що християни мали дуже ясне і живе поняття про свою остаточну ціль та про смерть людини, що була для них не кінцем, а початком життя. Похоронні обряди, мова нагробних написів, мальовила, різьба — все те свідчить про глибоку віру у тайну смерти, в судьбу душі увільненої від тіла та в єї щасливе воскресення. Вони й називали смерть „*accersio*“, т. є. Божим покликанням.

Похоронні чинности християн починались умиванням тіла небіжчика водою та намащуванням його пахучими олійками й бальсамами по приміру Йосифа з Ариматеї й Никодима. Однак Бальсамування було дуже примітивне так, що тіла скоро псувались.

Перенесення мерців до катакомб відбувалось після умовин місць та часу; в часах переслідувань мусіли християни хоронити своїх братів нічу та потайки. Тіло складали на лектику, або

частійше на римський двоколесний віз, як читаємо в актах св. Переа й Ахілеа про похорон мучениці Фелікилі, та виминаючи оживлені улиці, везли за мури до катакомб. Як дозволяли обставини, вірні супроводжали померших торжественно при співі псалмів¹⁾ та з горіючими смолоскипами, а тіла мучеників і ісповідників несли часто самі єпископи. В Африці нічу того дня, коли стято голову Єпископові Кипріянові, християни зійшлися в місце, де провізорично було зложено його тіло та з процесією провадили його тріумфально²⁾ при співі гимнів і блеску смолоскипів до гробівця на верненого прокуратора Макробія Кандида у Картагіні. Апостольські Констит. зазначають, що християни хоронили торжественно лише тих, що спочили у Бозі: „...atque in exitu eorum, qui obdormierunt, psalmorum cantu eos prosequimur, si fideles fuerint in Domino“.³⁾

Похоронна літургія зачиналась у місці, де небіжчик помер або, як бувало з мучениками, де тимчасово зложено їх тіла, а кінчалась у катакомбах актом „*depositionis cadaveris*“ та замкненням гробу.

У Службі Божій споминали священики мучеників та просили їх заступництва. У старинному латинському літургічному кодексі з III ст., що його віднайшов Моне, находимо різницю між молитвами за мучеників, а за звичайних вірних. Там читаємо, що священик молиться вперед за живучих, відтак, спімнувши імена померших, додавав „*Sanctorum tuorum nos gloriosa merita ne in poenam veniamus excusent; defunctorum fidelium animae, quae beatitudinem gaudent nobis opitulentur, quae consolatione indigent ecclesiae precibus absolventur*“.⁴⁾

Найсв. Жертви за душі померших звались „*sacrificia pro dormitione*“⁵⁾ а відправляли їх біля гробів, коли ще тіло лежало на марах. Після Сл. Божої вкладали небіжчика до гробу, а вірні відмовляли молитви „*ad sepulcrum*“ та кінчили торжественним поздоровленням „*in pace*“ і літургічним „*amen*“.

У гробі тіло небіжчика, овите в плащаницю, обкладали християни верствою вапна на грубість пальця та прикривали другою плащаницею. Ще сьогодні можна бачити кусники вапна, що після кільканацять віків задержали відтиск подвійної тканини: спідньої тонкої, що обвивала тіло та зовнішньої грубої, що придержувала вапно. Християни робили це по приміру жидів

¹⁾ De Rossi: Roma sott. T. III. стр. 496.

²⁾ Acta s. Cypr. X.

³⁾ Const. Apost. VI. 17.

⁴⁾ Mone: Latein. und Griech. Messen. стр. 22.

⁵⁾ Тертул. De corona mil. с. III.

та з гігієнічних зглядів, на які мусіли вважати передусім у підземеллях, де доступ свіжого воздуха був утруднений.

Членів шляхотних родин ховали часто в їхній одежі, деколи гканій золотом. Сьогодні на пальцях кістяків можна найти бронзові перстені, а деколи й зі шляхотних металів. У катакомбах св. Льоренца найдено на грудях скелета гарний золотий хрест з написом „*crux est vita mihi, mors inimice tibi*“ (діяволу).

Тіло зложене у гробі обливали щераз пахучими олійками, обсипали цвітами та замикали отвір мармуровою плитою. П. Маркі та Й. Хр. де Россі твердять, що відчували ще запах бальсамів при отвиранні гробів. У вапно, що ущільнювало мармурову плиту, втикали скляні підставки, що служили за насади для лямп, запалюваних при аґапах та в річниці смерті. На нагробній плиті різьбили дату зложення тіла та імя небіщика, або сам заклик, прим. „*рах tescum*“. Деколи містили символ хреста у виді якора (хрест та надія на нього), часто голуба (душа, що злітає до неба), або рибу (по грецьки *ἰχθύς* - *Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱός Σωτήρ*), а в V. ст., як вище згадано, різьбили хрест, або монограм Христа ✠.

У катакомбах Агнети залишився з III. ст. напис молитви, вложеної в уста небіжчика: „*In die iudicii adeam cum fiducia ad tribunal Christi*“. Інші численні картини зображають душі померших у позиції молитви з піднесеними горі руками між двома призваними святими, що супроводжують її на суд Христа.

Назва „*refrigerium*“, що єї часто стрічаємо у написах, означає небесний пир, в якому участвують душі святих. Молитви на нагробних плитах часто кінчаться закликом „*Deus tibi refrigeret*“, „*refrigera Deus animam*“. Дуже часто о „*refrigerium*“ просять заступництва мучеників, що лежали біля гробу помершого. Прим. один напис кінчиться просьбою до св. Лаврентія: „*Sancte Laurenti susceptam habeto animam (eius)*“. З іншого напису читаємо: „*Domina Basilla commendamus tibi nos Crescentinus et micinam filiam nostram Crescen...*“

Сильна віра у воскресення мертвих вносила у похорон давних християн задивляюче зрівноваження та спокій. Тертуліян подає типову картину з християнського похорону. Овдовіла християнка стоїть над тілом свого мужа, „*pro anima eius orat et refrigerium interum adpostulat ei et in prima resurrectione consortium*“.¹⁾

Гроби мучеників мали особливі знаки; та після знищення катакомб варварами певним знаком являється сьогодні напис

¹⁾ De monogr. c. I.

„martyr“, або в скороченні IVR, M. Інші знаки, як пальма, яку давніші дослідники приймали за означення гробу мученика, нові археологи відкидають, бо її можна найти також на гробах поганських кладовищ, як символ побіди візників та глядіаторів в цирку. Цінними вказівками являються написи паломників, мальовила, новіші конструкції у гробницях мучеників, якими перетворювали їх на молитовні крипти та вкінці старинні документи про які мова нище.

Хоронення мучеників мимо гонень відбувалися торжественно та були завсіди актом великої релігійної самопосягати зі сторони християн. Історія згадує багато фактів, де вірні поносили смерть за ту останню прислугу Христовим героям.

Римський закон не забороняв видачі тіл засуджених на смерть у руки родин чи знайомих; Ульпіян говорить, що римляни лиш у рідких случаях робили виїмки в тих справах та на жаль християнам доводилось нераз їх досвідчати. Урядники імперії часто відмовляли видачі тіл святих, бо знали, що посідання тих реліквій збільшало релігійний запал християн; тому часто тіла мучеників палили, затоплювали, а Созомен оповідає,¹⁾ що моці св. Нестаба та Зенона змішали з костами верблюдів, щоб їх християни не могли розпізнати. Такі діймаючі пакости робили погани й тому, щоб в той спосіб позбавити мучеників надії на воскресення; між поганами був поширений пересуд, начеб тіла, позбавлені похоронення не могли воскреснути та що в таких випадках душа помирає враз з тілом.

Та завзяття поган викликало серед християн велику енергію та підступи, щоби видістати тіла святих. У актах св. Сатурніна, єпископа Тулюзи, замученого 250 р., читаємо, що християни сховали його тіло в якійсь скрині в землі, „*ne perfidi homines effossam eum diriperent*“.²⁾ Деколи самі мученики старались виеднати у своїх катів, щоби ці не перешкаджали у похоронені їх тіл, а вірних просили й заклинали, щоби не розбирали їх моці для почитання. В Актах св. Фортунати читаємо, що перед своєю мученичою смертю, дала катови 20 золотих монет, щоб не палив її тіла, а щоб дозволив християнам її похоронити.

В часах переслідувань було багато вірних усіх станів та віку, що займались виеднуванням тіл мучеників від катів та приготовляли їх достойне похоронення. Ревність християн у тій справі була так велика, що св. Й. Золотоуст називає її *venatio*,³⁾ а св. Амврозій не вагався писати: „*Humandis fidelium*

¹⁾ Hist. Eccl. V. 8.

²⁾ Ruinart: Acta mart. стр. 132.

³⁾ Sermo in ss. Juv. et Mar.

reliquiis... vasa ecclesiae etiam initiata confringere, conflare, vendere licet".¹⁾

Агапи або пири, що їх справляли християни у криптах або горі катакомб, становили часть похоронних обрядів; вони зродились з побожного бажання „animae defuncti suffragandae et refrigerandae“.²⁾ Не можна мішати агап, установлених у апостольських часах, що були частью Евхаристійного культу — з пирами похоронними. Ця гостина давних християн була одним із діл христ. милосердя, де вірні давали „refrigerium“ убогим братам, вдовам і дітям, щоби зробити прислугу душам померших. Над катакомбами Домітилли видно ще нині місце агап з часів переслідувань. Це тристіння кімната (triclinia) біля входу до катакомб з лавкою здовж стіни. Т. зв. келія св. Сикста й Цецилії в катакомбах Калікста була зразу призначена на агапи. В річниці смерті мучеників відбувались ці гостини справді торжественно та мали не похоронний, а святочний характер.

У катакомбах заховались написи, що свідчать про окрему форму християнського милосердя, а саме про звільнювання невільників „in remedium et redemptionem“ покійників. Так прим. з одної дуже давньої написі довідуємося, що родичі помершої дитини звільнили з рабства 7 невільників. Автор актів св. Севастіяна оповідаючи про навернення високого урядника імперії Кромація згадує, що цей, приймаючи св. Крещення, освободив 400 своїх рабів, які рівнож прийняли цю св. Тайну, бо казав „не можуть остати рабами людей ті, що стали дітьми Божими“.

4. Жерела й студії християнської археології

Катакомби, хоч основно знищені, зберегли ще багато цінних памяток, на яких може нині певно спертись наука археології. Нагробні написи з конзулярними датами, імена осіб знаних з історії, поодинокі річи, найдені в гробах, особливости стилю мальовил, епіграфічних формул, палеографія та мова написів, характеристичні епіграми папи Дамаза — все це становить цінний матеріал для дослідників підземного Риму.

Окремими важними жерелами до студій римських катакомб являються старинні документи, що вказують на гроби мучеників, а саме:

а) Римський календар заключає спис свят мучеників, що їх обходила Римська Церква у IV ст. Ось текст:

¹⁾ De off. II.

²⁾ Syxtus: Not. Arch. Chr. I. 334.

- VIII. Kl. Jan. — Natus Christus in Betleem Judae.
 XIII. Kl. Feb. — Fabiani in Calisti et Sebastiani in catacumbas.
 XII. Kl. Feb. — Agnetis in Nomentana.
 VIII. Kl. Mart. — Natale Petri de cathedra.
 Non. Mart. — Perpetuae et Felicitatis Africae.
 XIII. Kl. Jun. — Partheni et Caloceri in Calisti Dioclet. VIII et Maximiano VIII. cons.
 III. Kl. Jul. — Petri in catacumbas et Pauli ostense Tusco et Basso cons.
 VI. Idus. — Felicis et Filippi in Priscillae et in Jordanorum Martialis Vitalis Alexandri et in Maximi Silani. Hunc Silanum martyrem Novati furati sunt et in Praet. Jan.
 III. Kl. Aug. — Abdon et Semnen in Pontiani quod est ad ursum pileatum.
 VIII. Idus Aug. — Xysti in Calisti et in Praetextati Agapiti et Felicissimi.
 VI. Idus Aug. — Laurenti in tiburtina.
 Idus Aug. — Ipoliti in tiburtina et Pontiani in Calisti.
 XI. Kl. Septem. — Timotei, ostense.
 V. Kl. Sept. — Hermetis in Basillae Salaria vetere.
 Non. Sept. — Aconti in Porti et Nonni et Herculani et Taurini.
 V. Idus Sept. — Gorgoni in Lavicana.
 III. Idus Sept. — Proti et Jacincti in Basillae.
 XVIII. Kl. Oct. — Cypriani Africae, Romae celebratur in Calisti.
 X. Kl. Oct. — Basillae Salaria vetere — Diocletiano IX et Maximiano VIII. consul.
 Pri. Idus. Oct. — Calisti in via Aurelia, milliario III.
 V. Idus. Nov. — Clementi Semproniani Claudi Nicostrati in Comitatum.
 III. Kl. Dec. — Saturnini in Trasonis.
 Idus. Dec. — Ariston in portum.¹⁾

б) Катальог християнських кладовищ з IV. ст., що подає положення та назви більших цвинтарів Риму.²⁾

в) Найважливіші документи, що подають топографію римських катакомб це провідники (Itineraria). Завдяки їм могли археологи не лиш усталити топографію, але й розрізнити в катакомбах части старші від пізніших.

Перший провідник відкрили археологи у „Gesta regum Anglorum“ Вільгельма з Malmesbury. Хоч сам документ походить з XII ст., провідник, вписаний в ньому є багато старший.

¹⁾ Вид.: Bucker: De doctrina temporum. Anversa 1634.

²⁾ Notitia regionum urbis Romae Cod. vat. lat. 3851.

Другий провідник найдено в бібліотеці монастиря в Einsiedeln.¹⁾ Автором того є невідомий паломник з часів Карла Вел., що скопіював деякі епіграми та описав головніші пам'ятки катакомб.

Та найціннішим являється провідник „De locis sanctorum martyrum quae sunt foris civitatis Romae“, якого найшов Екарт та видав 1729 р.²⁾ Зветься він загально „Itinerarium Salisburgense“ та подає положення поодиноких катакомб і гробів мучеників в порядку, після улиць.

г) Слід згадати й про катальог олив, які забрав із ламп при гробах мучеників ігумен Йоан, дворянин королевої Теодолінди. Ті пам'ятки заніс він до Монци, коли не міг дістати мощів святих для тої побожної королевої. Катальог вичисляє гроби мучеників після топографічних груп.

г) Вкінці Liber Pontificalis, що заключає життєписи папів, подає багато відомостей про катакомби та їх наземні базилики.

Студії християнської археології почались, як згадано вище, завдяки випадковому відкриттю катакомб Йорданів 1578 р. Перший Антін Бозій взявся до систематичних дослідів підземного Риму; він віднайшов багато катакомб, начеркнув мапи, скопіював їх мальовила та написи. Його праці видано аж 1632 р. п. н. „Roma sotterranea, opera postuma di Ant. Bosio“.

Хоч Бозій поставив відразу студії христ. археології на науковій висоті, на жаль цей, як його називав де Россі „Колумб катакомб“ не скоро найшов гідних своїх наслідників. Археологі XVII та XVIII вв., принявши фалшиві дослідні критерії, розкрили багато гробів звичайних вірних у пересвідченні, що це гроби мучеників, а їх мощі розійшлись по краях Європи та стали предметом почитання цілих мас християн. Притім знищено багато цінних написів та мальовил, а лиш малу їх часть видав Антін Boldetti у праці „Osservazioni sopra i cimiteri de' santi martyri“ (Roma 1720) та Рафаїл Фабретті в „Inscriptionum antiquarum quae in aedibus paternis asservantur explicatio“ (Roma 1702).

Наука христ. археології зацвила аж в XIX ст. завдяки працям П. Маркі, а передусім його молодого ученика, Йоана Хрест. де Россі (1822-1894), що посвятив її все своє життя та став основником наукових методів у дослідях катакомб.

У своїх творах: „Roma sotterranea cristiana“, „Inscriptiones christianaе urbis Romae“ та численних статтях в „Bulletino di

¹⁾ Вид Mabillon: Vetera Analecta T. IV.

²⁾ Eckart: Comment. in rebus Franciae Orient T. I.

archeologia cristiana" (1863-1894) він прослідив усі важніші кладовища Риму та положив основи до студій христ. археології.

Папа Пій IX. створив Археологічну Комісію, під якої управою почались методичні розкопи у катакомбах, а з оснуванням „Папського Інституту Христ. Археол.“ 1925 р. св. Отцем Пієм XI. повстав науковий осередок для дослідів тих цінних пам'яток христ. старини.

Досі відкрито 200 км. підземного Риму; та після обчислень де Россого загальна довжина всіх галерій та крипт римських катакомб має розтягатись на 600 км.
